

Wojciech TYCHOLIZ

Uniwersytet Jagielloński

wojciech.tycholiz@uj.edu.pl

EFEKTY *SPILLOVER* CHIŃSKICH INWESTYCJI ZAGRANICZNYCH W ANGOLI I ZAMBII

ABSTRACT**Spillover Effect of the Chinese FDI in Angola and Zambia**

In recent years, Chinese foreign direct investment (FDI) in Africa has attracted interest from both academia and the wider political world. Some postulate that Chinese companies – unlike Western corporations – have greater potential to initiate and carry out the structural transformation of the continent. Some researchers even indicate that thanks to the inflow of Chinese FDI, Africa may become “the next factory of the world”. The aim of this article is to analyse external effects (also called spillover effects) related to Chinese FDI in Africa using the examples of Angola and Zambia. According to the current state of knowledge, spillover effects are the most desirable effects of FDI in the host country, because the related increase in the productivity of local enterprises is key to the occurrence of structural transformation in local economies. The subject of the analysis presented in this article are three aspects (determinants) of spillover effects: (i) the potential of Chinese FDI to generate spillover effects, (ii) the absorptive capacity of local companies and (iii) local institutional settings favouring the occurrence of spillover effects. The findings indicate that due to the existence of weak and few linkages between foreign investors and local firms, spillover effects occur rarely and are relatively small. They are also not sufficient to initiate the transfer of valuable knowledge and technology. The presented research results were based on over 150 in-depth interviews and two rounds of surveys conducted among Chinese investors, Angolan and Zambian companies and representatives of local authorities.

Keywords: FDI, linkages, spillover effects, China, Angola, Zambia**Słowa kluczowe:** Bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ), powiązania, efekty spillover, Chiny, Angola, Zambia

Chińska obecność w Afryce jest przedmiotem nieustających debat oraz sporów, tak w dyskursie naukowym, jak i w mediach¹. Przez jednych aktywność polityczna i gospodarcza Państwa Środka w państwach afrykańskich przedstawiana jest jako współpraca państw z globalnego Południa, oparta na partnerstwie i równości relacji². Co więcej, chiński model współpracy międzynarodowej proponowany państwom afrykańskim – określany często jako Konsensus Pekijski (uznawany za alternatywę do proponowanego przez państwa zachodnie Konsensusu Waszyngtońskiego) – przedstawiany jest jako szansa rozwojowa dla państw Afryki Subsaharyjskiej³.

Z kolei sceptycy (czy też realiści) wskazują, że za retoryczną narracją partnerskiej sino-afrykańskiej współpracy kryją się cele strategiczne charakterystyczne dla Realpolitik⁴. Z tej perspektywy głównym przedmiotem zainteresowania Państwa Środka jest zabezpieczenie dostępu do surowców naturalnych oraz nowych rynków zbytu.

Bez względu na przyjętą perspektywę oraz prawdziwe motywy chińskich polityków i przedsiębiorców, zaangażowanie Państwa Środka w Afryce związane jest z bezprecedensowym napływem kapitału inwestycyjnego do państw afrykańskich⁵, który – zgodnie z istniejącą wiedzą teoretyczną – jest niezbędny do zapoczątkowania procesów gospodarczej transformacji strukturalnej⁶.

Współczesne modele wzrostu i rozwoju gospodarczego podkreślają znaczenie i rolę kapitału w procesie zwiększania produkcji i dochodu *per capita*. Jednocześnie w państwach afrykańskich – jak wskazuje wielu ekspertów i badaczy – jedną z głównych barier w rozwoju jest niedostateczne uzbrojenie w kapitał. Kapitał, który mógłby być wykorzystany do poprawy infrastruktury technicznej oraz do prowadzenia działalności gospodarczej przez afrykańskie przedsiębiorstwa. Jego istotność w procesie rozwoju gospodarczego Afryki Subsaharyjskiej podkreślały także strukturalne programy dostosowawcze (tzw. *structural adjustment programs*, SAP)

¹ T. Młynarski, *Chiny w Afryce – szansa czy neokolonializm w XXI wieku? Wybrane aspekty chińskiej obecności na kontynencie*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2012, nr 1, s. 25-42; A. Gwiazda, *Globalna ekspansja gospodarcza Chin*, Bydgoszcz 2013.

² A.J. Ayers, *Beyond Myths, Lies and Stereotypes: The Political Economy of a 'New Scramble for Africa'*, „New Political Economy” 2013, vol. 18, no. 2, s. 227-257.

³ S. Kennedy, *The Myth of the Beijing Consensus*, „Journal of Contemporary China” 2010, vol. 19, no. 65, s. 461-477.

⁴ Por. P. Carmody, *The New Scramble for Africa*, Hoboken 2017; S. Burgess, J. Beilstein, *This Means War? China's Scramble for Minerals and Resource Nationalism in Southern Africa*, „Contemporary Security Policy” 2013, vol. 34, no. 1, s. 120-143.

⁵ E. Gostomski, T. Michałowski, *Ekspansja inwestycyjna Chin w Afryce*, „Pieniądze i Władza” 2018, t. 21, nr 79, s. 121-131, [online] <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-900d38a6-dc7c-4188-ba84-f21214950338>, 29 XII 2023; A. Wasilewska, *Polityka gospodarcza Chin wobec Afryki*, „International Journal of Management and Economics” 2008, nr 23, s. 240-260, [online] <http://bazekon.icm.edu.pl/bazekon/element/bwmeta1.element.ekon-element-000152207971>, 29 XII 2023.

⁶ M. McMillan, D. Rodrik, Í. Verdusco-Gallo, *Globalization, Structural Change, and Productivity Growth, with an Update on Africa*, „World Development” 2014, vol. 63, s. 11-32.

wprowadzane od przełomu lat 70. i 80. ubiegłego wieku przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy⁷.

Wobec trudności z endogeniczną mobilizacją oszczędności (które mogłyby posłużyć do finansowania inwestycji) w krajach najslabiej rozwiniętych, szczególną rolę w formowaniu kapitału odgrywają bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ), których celem jest zakup aktywów w kraju docelowym (np. już działającego przedsiębiorstwa, tj. fuzje i przejęcia) lub stworzenie nowego przedsiębiorstwa od podstaw (inwestycje typu *green field*). Z punktu widzenia ekonomii rozwoju większy potencjał do generowania trwałej strukturalnej zmiany mają inwestycje *green field*, które ze swojej natury są długookresowe.

Według obecnego stanu wiedzy bezpośrednie inwestycje zagraniczne generują wiele korzyści dla kraju, w którym dana inwestycja jest lokowana. Przykładowo, bezpośrednie inwestycje zagraniczne *green field* z reguły związane są z tworzeniem nowych miejsc pracy, napływem twardej waluty (dewiz), zwiększeniem dochodów podatkowych czy też zwiększeniem wolumenu eksportu. Ponadto dzięki napływowi inwestycji zagranicznych lokalne przedsiębiorstwa często uzyskują dostęp do nowej technologii i wiedzy, która została wytworzona w krajach bardziej rozwiniętych i do której lokalne przedsiębiorstwa nie miałyby dostępu, gdyby nie napływ inwestycji zagranicznych.

Bezpośrednie inwestycje zagraniczne postrzegane są jako kluczowy czynnik w procesie strukturalnej transformacji gospodarczej w krajach rozwijających się. W literaturze przedmiotu podkreśla się (potencjalnie) pozytywny wpływ BIZ na procesy industrializacji⁸.

Wobec powyższego nie powinien dziwić fakt, że BIZ cieszą się szczególnym zainteresowaniem w krajach afrykańskich, które wprowadziły szereg (często kosztownych) rozwiązań mających na celu przyciągnięcie inwestorów zagranicznych. W tym kontekście można zadać pytanie o efektywność ograniczonych środków publicznych używanych w celu zachęcania zagranicznych firm do inwestowania w Afryce. W rzeczywistości okazuje się, że BIZ mogą być względnie łatwe do przyciągnięcia, ale trudne do uzyskania z nich są pożądane długookresowe korzyści. Wiele inwestycji zagranicznych nie przyniosło oczekiwanych pozytywnych efektów, na jakie liczyli zarówno decydenci polityczni, jak i – być może – same społeczeństwa afrykańskie, a niektóre inwestycje zmniejszyły dostępną liczbę miejsc pracy, wyparły krajowe firmy z rynku, doprowadziły do degradacji środowiska naturalnego czy też nadużywały nieefektywnych i nieszczelnych systemów podatkowych krajów goszczących (bardziej drenując kapitał, niż go dostarczając)⁹.

⁷ K. Konadu-Agyemang, *IMF and World Bank Sponsored Structural Adjustment Programs in Africa*, London 2018.

⁸ B. Javorcik, *Does Foreign Direct Investment Increase the Productivity of Domestic Firms? In Search of Spillovers through Backward Linkages*, „American Economic Review” 2004, vol. 94, no. 3, s. 605-627; L. Calabrese, X. Tang, *Economic Transformation in Africa: What is the Role of Chinese Firms?*, „Journal of International Development” 2022, vol. 35, no. 1, s. 43-64; P. Kragelund, *Part of the Disease or Part of the Cure? Chinese Investments in the Zambian Mining and Construction Sectors*, „European Journal of Development Research” 2009, vol. 21, no. 4, s. 644-661.

⁹ *The Political Economy of Chinese FDI and Spillover Effects in Africa*, red. D. Kopiński, P. Carmody, I. Taylor, Cham 2023, s. 47-92.

Istniejące badania empiryczne¹⁰ wskazują, że dwuznaczny charakter BIZ jest najbardziej widoczny w Afryce, gdzie historyczny sceptycyzm wobec BIZ oraz ich powiązanie z kolonializmem jest potęgowane przez zwykle trudne relacje z globalnym kapitalizmem. Bezpośrednie inwestycje zagraniczne często są postrzegane jako forma neokolonializmu, zwłaszcza gdy są analizowane przez pryzmat teorii zależności (*dependency theory*).

Przez kilka ostatnich dekad postępowała także dywersyfikacja źródeł napływu BIZ do Afryki. Do tradycyjnych (postkolonialnych) inwestorów z krajów rozwiniętych (Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch, Stanów Zjednoczonych, Portugalii) dołączyli inwestorzy z Chin, Indii, Brazylii, Rosji czy Turcji. Szczególnie wysoką dynamikę wzrostu odnotowały inwestycje chińskie. W ciągu ostatnich dwudziestu lat chińskie bezpośrednie inwestycje zagraniczne w Afryce wzrosły niemal stukrotnie – z poziomu 490 milionów dolarów w 2003 roku do 43,4 miliardów dolarów w 2020 roku¹¹. Z grona wszystkich państw Afryki Subsaharyjskiej Angola i Zambia należą do wąskiej grupy krajów, które współpracę gospodarczą z Chinami rozwinęły w największym stopniu¹².

Intensyfikacja sino-zambijskich relacji gospodarczych przejawiała się m.in. wybudowaniem przez Chińczyków linii kolejowej TaZaRa, utworzeniem w 1997 roku zagranicznego biura Bank of China w Zambii oraz utworzeniem pierwszej w Afryce specjalnej strefy ekonomicznej mającej na celu zachęcenie chińskich inwestorów do ulokowania swojej działalności w Zambii¹³. Najwięcej BIZ z Państwa Środka napłynęło do zambijskiego sektora wydobywczego (głównie do regionu Copperbelt), a łączna wartość chińskich BIZ, które napłynęły do Zambii do 2020 roku, wyniosła ponad 3 miliardy dolarów¹⁴.

Z kolei zintensyfikowane sino-angolańskie relacje gospodarcze sięgają pierwszych lat XX w., tj. początku okresu infrastrukturalnej odbudowy Angoli po zakończeniu wojny domowej. W szczytowym momencie w Angoli przebywało ponad 250 tysięcy Chińczyków, którzy pracowali głównie przy realizacji projektów infrastrukturalnych. Poza odbudową infrastruktury chińskie przedsiębiorstwa były najbardziej aktywne

¹⁰ D. Brautigam, *The Dragon's Gift: The Real Story of China in Africa*, Oxford 2012; P. Carmody, P. Kragelund, R. Ribero, *Africa's Shadow Rise: China and the Mirage of African Economic Development*, London 2020; O. Morrissey, *FDI in Sub-Saharan Africa: Few Linkages, Fewer Spillovers*, „European Journal of Development Research” 2012, vol. 24, no. 1, s. 26-31; *The Political Economy of Chinese FDI...*, Cham 2023.

¹¹ Y. Fu, *The Quiet China–Africa Revolution: Chinese Investment*, „The Diplomat” 2021, [online] <https://thediplomat.com/2021/11/the-quiet-china-africa-revolution-chinese-investment>, 29 XII 2023.

¹² D. Kopiński, A. Polus, *Sino-Zambian Relations: 'An All-Weather Friendship' Weathering the Storm*, „Journal of Contemporary African Studies” 2011, vol. 29, no. 2.

¹³ P. Kragelund, *Part of the Disease...*; D. Brautigam, T. Xiaoyang, *African Shenzhen: China's Special Economic Zones in Africa*, „The Journal of Modern African Studies” 2011, vol. 49, no. 1, s. 27-54, [online] <https://www.jstor.org/stable/23018877>, 28 XII 2023.

¹⁴ H. Li, D. Kopiński, I. Taylor, *China and the Troubled Prospects for Africa's Economic Take-Off: Linkage Formation and Spillover Effects in Zambia*, „Journal of Southern African Studies” 2022, vol. 48, no. 5, s. 861-882.

w sektorze naftowym. Do 2020 roku z Państwa Środka do Angoli napłynęło łącznie prawie 2,7 miliarda dolarów w postaci BIZ, a Chiny stały się trzecim największym inwestorem zagranicznym w Angoli¹⁵.

Celem niniejszego artykułu jest analiza pośrednich efektów chińskich bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Angoli i Zambii oraz ich rola w transformacji gospodarczej krajów przyjmujących. Wśród efektów pośrednich BIZ jednym z najbardziej interesujących obszarów analizy będzie transfer wartościowej wiedzy i technologii, która prowadzi do wzrostu produktywności w lokalnych gospodarkach. Przez wartościową wiedzę autor rozumie zagraniczną technologię, umiejętności, techniki zarządzania, jakość produktów oraz innowacje, które potencjalnie mogą przynieść zmiany w produktywności w krajach przyjmujących tę wiedzę. Główne pytanie badawcze natomiast brzmi: Czy chińskie BIZ przyczyniają się do transformacji strukturalnej afrykańskich gospodarek (jak zdają się sugerować niektórzy obserwatorzy) poprzez generowanie efektów *spillover*?

Przedstawione w niniejszej publikacji wnioski powstały na bazie przeprowadzonych przez autora (i pozostałych członków zespołu badawczego) badań empirycznych dotyczących chińskich inwestycji zagranicznych w Angoli i Zambii. W szczególności przedmiotem badań był pośredni wpływ chińskich BIZ na wzrost produktywności lokalnych przedsiębiorstw działających w sektorze wytwórczym. Badania prowadzone były w latach 2018-2023 i obejmowały m.in. trzy wizyty studyjne w Angoli i Zambii, podczas których przeprowadzono łącznie ponad 150 wywiadów pogłębionych z przedstawicielami przedsiębiorstw chińskich i przedsiębiorstw lokalnych oraz z pracownikami służby cywilnej i przedstawicielami klasy politycznej w obu krajach. Badania jakościowe zostały uzupełnione badaniami ilościowymi, w których obrębie przeprowadzono dwie tury badań ankietowych – pierwszą wśród chińskich inwestorów, a drugą wśród przedsiębiorstw angolańskich i zambijskich.

ROLA EFEKTÓW *SPILLOVER* W TRANSFORMACJI GOSPODARCZEJ – UJĘCIE TEORETYCZNE

Rozważania dotyczące bezpośrednich inwestycji zagranicznych prowadzone są w ramach teorii handlu oraz teorii wzrostu endogenicznego, które podkreślają znaczenie transferu technologii dla wzrostu gospodarczego¹⁶. W literaturze przedmiotu wyróżnia się trzy główne kategorie efektów BIZ na gospodarkę kraju goszczącego: polityczny, społeczny i gospodarczy¹⁷. Efekty polityczne BIZ w krajach rozwijających są często

¹⁵ H. Li, *Chinese Investors in Zambia and Angola: Motives, Profile, Strategies*, [w:] *The Political Economy of Chinese FDI...*, s. 193-216.

¹⁶ P.M. Romer, *Increasing Returns and Long-Run Growth*, „Journal of Political Economy” 1986, vol. 94, no. 5, s. 1002-1037, [online] <http://www.jstor.org/stable/1833190>, 27 XII 2023; R.E. Lucas, *On the Mechanics of Economic Development*, „Journal of Monetary Economics” 1988, vol. 22, no. 1, s. 3-42.

¹⁷ I.A. Moosa, *Theories of Foreign Direct Investment*, [w:] tenże, *Foreign Direct Investment*, London 2002, s. 23-67.

analizowane w odniesieniu do postępującej erozji suwerenności kraju goszczącego. Kanonicznym przykładem negatywnego wpływu BIZ na system polityczny państwa jest przypadek działalności korporacji Shell w Nigerii¹⁸. Efekty społeczne BIZ dotyczą przede wszystkim przejmowania wzorców kulturowych właściwych dla kraju inwestora¹⁹. Z kolei efekty ekonomiczne BIZ są z reguły rozpatrywane w podziale na perspektywę makro- i mikroekonomiczną. Wśród efektów makroekonomicznych analizie podlega wpływ BIZ na rachunek bilansu płatniczego, poziom produkcji i dochodu. Efekty mikroekonomiczne dotyczą wpływu BIZ na zachowania lokalnych przedsiębiorstw i kondycję sektorów, do których napływają.

Drugim najczęściej występującym podziałem efektów BIZ na gospodarkę kraju goszczącego jest podział na efekty bezpośrednie i pośrednie²⁰. Pierwsze dotyczą poszczególnych grup i podmiotów w kraju goszczącym, np. pracowników, którzy uzyskują nowe możliwości pracy; konsumentów, którzy mają dostęp do nowych produktów w bardziej konkurencyjnych cenach. Z kolei efekty pośrednie postrzegane są jako zewnętrzne, czyli uboczne, niezamierzone skutki działań jednego podmiotu na sytuację innego podmiotu / innych podmiotów²¹. W przypadku BIZ efekty zewnętrzne nazywane są efektami *spillover* (z ang. *spillover* oznacza „rozlewanie się”) i dotyczą upowszechniania się zagranicznej wiedzy i umiejętności, co jest najczęściej identyfikowane z efektem demonstracji oraz zjawiskiem nabywania *know-how* poprzez mobilność czynnika pracy, tj. łatwego przemieszczania się między przedsiębiorstwami zagranicznymi i krajowymi²². Efekty *spillover* są szczególnie pożądane, gdyż to właśnie one prowadzą do wzrostu produktywności lokalnych przedsiębiorstw.

Potencjalny wzrost produktywności wynikający z napływu BIZ nie jest jedynym czynnikiem, który warunkuje strukturalną transformację gospodarczą. Jednak jak uważa laureat Nagrody Nobla, Paul Krugman, w długiej perspektywie produktywność pozwala *rozszerzyć tort*, dzięki czemu możliwe jest dalsze reinwestowanie, innowacje

¹⁸ A Criminal Enterprise? Shell's Involvement in Human Rights Violations in Nigeria in the 1990s, Amnesty International, 28 XI 2017, [online] <https://www.amnesty.org/en/documents/afr44/7393/2017/en/>, 27 XII 2023.

¹⁹ D. Herzer, P. Hühne, P. Nunnenkamp, *FDI and Income Inequality – Evidence from Latin American Economies*, „Review of Development Economics” 2014, vol. 18, no. 4, s. 778-793.

²⁰ M. Blomström, H. Persson, *Foreign Investment and Spillover Efficiency in an Underdeveloped Economy: Evidence from the Mexican Manufacturing Industry*, „World Development” 1983, vol. 11, no. 6, s. 493-501; J.H. Dunning, S.M. Lundan, *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Cheltenham 2014.

²¹ M. Gorynia, M. Bartosik-Purgat, B. Jankowska, R. Owczarzak, *Efekty zewnętrzne bezpośrednich inwestycji zagranicznych – aspekty teoretyczne i wyniki badań empirycznych*, „Ekonomista” 2006, nr 2, s. 185-204.

²² H. Görg, D. Greenaway, *Foreign Direct Investment and Intra-Industry Spillovers: A Review of the Literature*, „(GEP) Research Paper” 2003, nr 01/37, [online] <https://www.nottingham.ac.uk/gep/publications/papers/2001/01-37.aspx>, 27 XII 2023; A. Szczepkowska-Flis, *Wewnątrzbranżowe efekty spillover bezpośrednich inwestycji zagranicznych*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny” 2008, R. 70, z. 1, s. 171-184; A. Kozłowska, A. Szczepkowska-Flis, *Efekty BIZ dla produktywności: kreacja czy destrukcja?*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2014, nr 35/2, s. 93-108.

i pozytywny podział nadwyżki społecznej. Kraje afrykańskie, które charakteryzują się relatywnie niskim poziomem produktywności, chcą zwiększyć poziom produktywności poprzez wykorzystanie istniejącej i sprawdzonej wiedzy produkcyjnej oferowanej przez podmioty zagraniczne²³.

Często przywoływanym przykładem pozytywnego wpływu efektów *spillover* na transformację gospodarczą jest grupa krajów Azji Południowo-Wschodniej (np. Korei Południowej, Tajwanu), które wykorzystując wiedzę i technologie związane z BIZ, przeprowadziły w swoich gospodarkach proces przyspieszonej industrializacji i w efekcie osiągnęły poziom dochodów per capita charakterystyczny dla krajów rozwiniętych²⁴.

Jednakże transfer wiedzy z zagranicy nie gwarantuje samoistnego wystąpienia efektów *spillover* i strukturalnej transformacji gospodarczej. Aby efekty *spillover* mogły zaistnieć, lokalne przedsiębiorstwa muszą posiadać wystarczające zdolności absorpcyjne, inwestorzy – odpowiedni potencjał, a lokalne gospodarki muszą mieć właściwe regulacje i przepisy, które pozwolą na wdrożenie wspomnianych efektów.

Przyswojenie oraz możliwość wdrożenia nowej technologii i zastosowania nowej wiedzy wymagają od lokalnych przedsiębiorstw posiadania odpowiednich umiejętności, potencjału do wdrożenia technologii, a czasami także pewnego minimalnego poziomu wiedzy dotyczącej tego, jak w praktyce korzystać z nowej technologii. Według jednego z podejść teoretycznych, mającego swój punkt wyjścia w efekcie Veblena–Gerschenkrona²⁵, im większa jest luka technologiczna pomiędzy zagranicznymi inwestorami a lokalnymi przedsiębiorstwami, tym przyswajanie nowej wiedzy przez lokalne firmy będzie większe, a wzrost produktywności wyższy. Z kolei inna grupa badaczy wskazuje, iż występowanie zbyt dużej luki technologicznej może osłabić lub wręcz uniemożliwić wystąpienie transferu technologii – istniejąca „przepaść technologiczna” będzie zbyt duża, aby lokalne firmy były zdolne do efektywnego wdrożenia nowej technologii²⁶. Innymi słowy, odległość technologiczna pomiędzy firmami z kraju inwestora a lokalnymi przedsiębiorstwami nie powinna być zbyt duża. Niemniej jednak zdolności absorpcyjne lokalnych przedsiębiorstw to jeden z trzech czynników warunkujących wystąpienie efektów *spillover*.

Drugim czynnikiem jest potencjał inwestora do transferu technologii. Nie wszystkie BIZ są równe pod względem możliwości jego wygenerowania. Wynika to choćby

²³ D. Kopiński, *Spillovers and the Effects of FDI: The Overview*, [w:] *The Political Economy of Chinese FDI...*, s. 47-92.

²⁴ R. Rasiah, *Foreign Capital and Industrialization in Malaysia*, Londyn 1995; K. Cheyng, P. Lin, *Spillover Effects of FDI on Innovation in China: Evidence from the Provincial Data*, „China Economic Review” 2004, vol. 15, no. 1, s. 25-44; Z. Liu, *Foreign Direct Investment and Technology Spillovers: Theory and Evidence*, „Journal of Development Economics” 2008, vol. 85, no. 1-2, s. 176-193.

²⁵ A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge 1962; G. Peri, D. Urban, *Catching-up to Foreign Technology? Evidence on the “Veblen–Gerschenkron” Effect of Foreign Investments*, „Regional Science and Urban Economics” 2006, vol. 36, no. 1, s. 72-98.

²⁶ A.J. Glass, K. Saggi, *International Technology Transfer and the Technology Gap*, „Journal of Development Economics” 1998, vol. 55, no. 2, s. 369-398.

z faktu, że nie każda inwestycja związana jest z występowaniem przewagi technologicznej. Niektóre z korporacji międzynarodowych decydują się na inwestycje cechujące się niskim wykorzystaniem technologii lub wykorzystaniem takiej technologii, która oferuje niewielkie możliwości wzrostu produktywności. Innym przykładem niskiego potencjału do generowania efektów *spillover* jest sytuacja, w której zagraniczni inwestorzy operują w enklawach – obszarach, które dysponują niewielkim potencjałem (lub zupełnie go nie mają) do wytworzenia połączeń z lokalną gospodarką. Enklawy gospodarcze występują szczególnie w sektorze wydobywczym, ale mogą występować także w innych sektorach, w tym w sektorze wytwórczym²⁷.

Trzecim istotnym czynnikiem warunkującym zaistnienie efektów *spillover* jest jakość, efektywność oraz odpowiednie przygotowanie szeroko rozumianych instytucji w kraju goszczącym. Przygotowanie instytucjonalne kraju goszczącego może w mniejszym lub większym stopniu sprzyjać efektom *spillover*, czy też je wzmacniać. Odpowiednie przygotowanie ram prawnych prowadzenia działalności gospodarczej przez inwestorów (np. wprowadzenie regulacji „wymuszających” większe i częstsze interakcje pomiędzy podmiotami zagranicznymi i lokalnymi) może przyczynić się do intensyfikacji procesów transferu wiedzy i technologii. Z drugiej strony brak odpowiednich regulacji i nieadekwatne przygotowanie ram działalności firm zagranicznych w kraju goszczącym jest jedną z przyczyn występowania relatywnie niewielkich efektów *spillover* (lub całkowitego ich braku).

Oprócz wspomnianych powyżej czynników warunkujących występowanie efektów *spillover* Albert Hirschman – uznawany za jednego z prekursorów ekonomii rozwoju – wskazał na konieczność występowania jeszcze jednego kluczowego warunku, który powinien być poddany analizie w przypadku badań efektów *spillover*. Według Hirschmana występowanie efektów *spillover* uwarunkowane jest przede wszystkim występowaniem odpowiednio silnych i częstych powiązań (z ang. *linkages*) pomiędzy przedsiębiorstwami zagranicznymi a lokalnymi²⁸. Brak wystarczających powiązań (np. interakcji przemysłowych) sprawia, że transfer wiedzy i technologii nie nastąpi lub jego poziom będzie zbyt niski, aby wywołać efekty *spillover* i wzrost produktywności w kraju goszczącym²⁹.

W kolejnej części artykułu, wykorzystując studia przypadków chińskich BIZ w Angoli i Zambii, analizie poddano kolejno: (a) potencjał chińskich BIZ do generowania efektów *spillover*, (b) istniejące uwarunkowania instytucjonalne w kraju goszczącym oraz (c) zdolności absorpcyjne lokalnych przedsiębiorstw. Na każdym etapie prezentowanej analizy szczególną uwagę poświęcono charakterowi powiązań między zagranicznymi inwestorami a lokalnymi przedsiębiorstwami.

²⁷ W. Tycholiz, *Chinese Manufacturing Companies in Zambia: Linkages vs. Enclaves*, [w:] *The Political Economy of Chinese FDI...*, s. 193-216.

²⁸ A.O. Hirschman, *The Strategy of Economic Development*, New Haven–London 1958.

²⁹ O. Morrissey, *FDI in Sub-Saharan Africa...*

POTENCJAŁ CHIŃSKICH BIZ DO GENEROWANIA EFEKTÓW SPILLOVER

Historycznie, bezpośrednie inwestycje zagraniczne płynące do Afryki z krajów należących do globalnej Północy (głównie dawnych potęg kolonialnych) związane były z występowaniem słabych powiązań i efektów *spillover*. Większość BIZ z krajów zachodnich napływała do sektora wydobywczego, co sprzyjało powstawaniu enklaw górniczych³⁰ oraz występowaniu zjawiska znanego w literaturze jako „klątwa surowcowa” lub „choroba surowcowa”³¹.

Podobnie jak w przypadku państw z globalnej Północy, większość chińskich inwestycji zagranicznych lokowana jest w sektorze wydobywczym. Niemniej jednak koncentracja na wydobyciu paliw kopalnych czy pierwiastków rzadkich nie jest w przypadku inwestorów chińskich tak wysoka jak miało to miejsce w przypadku inwestorów zachodnich. Wielu obserwatorów i badaczy wskazuje na wielosektorowość inwestycji chińskich w Afryce, w tym znaczący ich napływ do sektora wytwórczego³². Niektórzy badacze³³ zauważają, że ich zakres i skala przyczyniają się do przekształcenia kontynentu w „kolejną fabrykę świata”.

Oprócz tradycyjnie definiowanych bezpośrednich inwestycji zagranicznych chińskie przedsiębiorstwa są szczególnie aktywne w zagranicznych projektach infrastrukturalnych w Afryce. W ostatnich latach chińskie firmy zaangażowane były m.in. w duże projekty budowy: linii kolejowych (np. w Kenii), elektrowni (np. w Namibii, Zimbabwie) czy dróg i mostów (np. w Angoli, Tanzanii). O ile – z metodologicznego punktu widzenia – wykonanie zagranicznych kontraktów na budowę infrastruktury nie może zostać uznane za bezpośrednią inwestycję zagraniczną³⁴, o tyle skala realizacji tych kontraktów, ich zasięg i wielkość – w aspekcie zachodzących procesów industrializacji – przyniosły krajom afrykańskim efekty podobne do efektów generowanych przez BIZ³⁵.

³⁰ C. Ake, *The Political Economy of Africa*, Essex 1981; J.L. Dietz, *Export-Enclave Economies, International Corporations, and Development*, „Journal of Economic Issues” 1985, vol. 19, no. 2, s. 512-522.

³¹ D. Kopiński, A. Polus, W. Tycholiz, *Resource Curse or Resource Disease? Oil in Ghana*, „African Affairs” 2013, vol. 112, no. 449, s. 583-601, [online] <https://www.jstor.org/stable/43817370>, 29 XII 2023.

³² L. Calabrese, T. Xiaoyang, *Economic transformation in Africa...*

³³ Por. I.Y. Sun, *The Next Factory of the World: How Chinese Investment Is Reshaping Africa*, Cambridge 2017.

³⁴ Bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ) mają miejsce wtedy, gdy przedsiębiorstwo, wielonarodowa korporacja lub osoba fizyczna z jednego kraju inwestuje w aktywa innego państwa z zamiarem sprawowania długotrwałej kontroli. Z kolei przez „długotrwałą kontrolę” rozumie się tutaj istnienie długoterminowych relacji pomiędzy inwestorem bezpośrednim i przedsiębiorstwem bezpośredniej inwestycji oraz istotny poziom oddziaływania, który daje inwestorowi bezpośredniemu efektywny głos w zarządzaniu przedsiębiorstwem bezpośredniej inwestycji. Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) określiła minimalny próg zaangażowania kapitałowego inwestora bezpośredniego w przedsiębiorstwie bezpośredniej inwestycji na poziomie 10%. Szerzej zob. OECD, *Benchmark Definition of Foreign Direct Investment*, Third Edition, OECD, Paris 1996.

³⁵ L. Calabrese, T. Xiaoyang, *Economic transformation in Africa...*

Chińskie BIZ w Afryce, na tle BIZ płynących z innych krajów, wyróżniają się w trzech aspektach. Po pierwsze, z uwagi na odmienną od inwestycji z państw zachodnich sektorową alokację chińskie BIZ mogą tworzyć odmienne (potencjalnie silniejsze) powiązania oraz efekty *spillover*. Po drugie, inicjatorami wielu chińskich BIZ są przedsiębiorstwa państwowe (*state-owned enterprises*, SOEs). Działalność inwestycyjna chińskich SOEs – w porównaniu do zachodnich przedsiębiorstw prywatnych – charakteryzuje się dłuższym horyzontem czasowym, nie musi być nastawiona na generowanie zysku ekonomicznego lub może akceptować niższe stopy zwrotu oraz podlega politycznemu nadzorowi chińskiego rządu. Tym samym, oprócz motywacji czysto ekonomicznych, chińskie BIZ motywowane są niejednokrotnie względami politycznymi lub interesem strategicznym chińskiej gospodarki. Po trzecie, z uwagi na bliskość technologiczną chińskich przedsiębiorstw w stosunku do przedsiębiorstw afrykańskich (tj. ze względu na niższą lukę technologiczną) inwestycje z Państwa Środka mogą być „łatwiejsze do przyswojenia” przez firmy lokalne³⁶.

Wydaje się, że wskazane powyżej trzy czynniki „odmienności” chińskich BIZ w stosunku do inwestycji płynących z państw zachodu mają w rzeczywistości większy potencjał do tworzenia materialnie istotnych powiązań, występowania bardziej odczuwalnych efektów *spillover*, a co za tym idzie – wzrostu produktywności afrykańskich gospodarek.

Jednak wyniki dostępnych badań empirycznych nie potwierdzają jednoznacznie hipotez sinoentuzjastów, wskazując, że chińskie BIZ nie przyczyniają się do wzrostu i rozwoju gospodarczego państw afrykańskich. Przykładowo Wegenast podkreśla, że chińskie BIZ, w porównaniu do BIZ z innych państw, generują w lokalnych gospodarkach mniej miejsc pracy³⁷. Chińskie przedsiębiorstwa zdają się także przywiązywać mniejszą wagę do lokalnych przepisów zachęcających czy wręcz nakazujących współpracę z lokalnymi firmami³⁸. Z kolei Camba zwraca uwagę na fakt, iż można mówić o odmiennym charakterze (i efektach) chińskich BIZ w Afryce, ale tylko w odniesieniu do inwestycji realizowanych przez SOEs³⁹. Na potrzeby swojej analizy Camba wprowadził podział na kapitał państwowy (związany z SOEs) oraz kapitał elastyczny (prywatny). Kapitał elastyczny (*flexible capital*) nie różni się znacząco od inwestycji płynących z państw zachodnich – głównym bodźcem do realizacji danej inwestycji zagranicznej jest chęć maksymalizacji zysku. Niemniej jednak nawet w przypadku inwestycji, które nie są finansowane wprost z budżetu Państwa Środka, Chińska Partia Komunistyczna wciąż sprawuje nad nimi „nadзор inwestorski”. Retorycznie, inwestycje płynące z Chin

³⁶ D. Kopiński, P. Carmody, *The Political Economy of FDI and Spillovers in Africa: Can China Deliver on Hirschman's Ideas*, [w:] *The Political Economy of Chinese FDI...*, s. 154-175.

³⁷ T. Wegenast, M. Krauser, G. Strüver, J. Giesen, *At Africa's Expense? Disaggregating the Employment Effects of Chinese Mining Operations in Sub-Saharan Africa*, „World Development” 2019, vol. 118, s. 39-51.

³⁸ H. Rui, M. Zhang, A. Shipman, *Chinese Expatriate Management in Emerging Markets: A Competitive Advantage Perspective*, „Journal of International Management” 2017, vol. 23, no. 2, s. 124-138.

³⁹ A. Camba, *The Sino-Centric Capital Export Regime: State-Backed and Flexible Capital in the Philippines*, „Development and Change” 2020, vol. 51, no. 4, s. 970-997.

do Afryki przedstawiane są jako przykład współpracy państw globalnego Południa (*South–South cooperation*). W praktyce, są one podporządkowane interesom gospodarczym Chin (np. zabezpieczeniu dostaw surowców, zapewnieniu dostępu do nowych rynków zbytu). W tym kontekście, z punktu widzenia analizowanych w niniejszym artykule efektów *spillover*, chińskie BIZ nie wydają się w szczególny sposób ukierunkowane na tworzenie powiązań z lokalnymi gospodarkami. Wręcz przeciwnie, chińskie przedsiębiorstwa inwestujące w Afryce mają tendencję do operowania w ramach tzw. *guanxi* – sieci nieformalnych powiązań biznesowych, której celem jest wzajemne wspieranie się przez przedsiębiorstwa chińskie⁴⁰.

Jak wskazują Li, Kopiński i Taylor na przykładzie Angoli i Zambii, ewentualne interakcje biznesowe pomiędzy chińskim inwestorem a lokalnym dostawcą są z reguły przypadkowe i nietrwałe⁴¹. Jeśli wystąpią, dotyczą głównie dóbr i usług charakteryzujących się niskim stopniem złożoności technologicznej, które są problematyczne i/lub kosztowne w transporcie z Chin (np. piasek, woda, drewno).

Reasumując, pomimo występowania kilku odmiennych cech charakterystycznych, które skłaniałyby do przyjęcia hipotezy o większym potencjale do generowania efektów *spillover* przez chińskie BIZ, istniejące badania empiryczne dowodzą, że chińska „odmienność” nie przekłada się automatycznie na zwiększenie tego potencjału.

KONTEKST INSTYTUCJONALNY LOKOWANIA BIZ W ANGOLII I ZAMBII

Drugim analizowanym w niniejszym artykule czynnikiem warunkującym występowanie efektów *spillover* chińskich BIZ w Afryce jest szeroko rozumiany kontekst instytucjonalny w kraju goszczącym BIZ (w tym instytucje systemu politycznego, gospodarczego i społeczno-kulturowego). Jak wspomniano we wstępie, odpowiednie zaprojektowanie systemu, w którym operują inwestorzy zagraniczni, jest czynnikiem warunkującym tworzenie powiązań, a tym samym występowanie efektów *spillover* oraz związanego z nimi wzrostu produktywności i strukturalnej transformacji gospodarczej. Brak odpowiednich instytucji polityczno-gospodarczych w procesie transferu technologii i wiedzy z napływających BIZ jest szczególnie widoczna w obu analizowanych studiach przypadku, tj. w Angoli i w Zambii.

Otoczenie instytucjonalne warunkujące powiązania i efekty *spillover* w Angoli

Początki współczesnego angolańskiego systemu instytucjonalno-politycznego sięgają drugiej połowy lat 70. ubiegłego stulecia. Od momentu uzyskania niepodległości w 1975 roku w Angoli nieprzerwanie rządzi partia Ludowy Ruch Wyzwolenia Angoli

⁴⁰ J. Jura, P. de Carvalho, *Institutional and Cultural Obstacles of Chinese Spillover Effects in Angola*, [w:] *The Political Economy of Chinese FDI...*, s. 154-175.

⁴¹ H. Li, D. Kopiński, I. Taylor, *China and the Troubled Prospects...*

(Movimento Popular de Libertação de Angola, MPLA). W MPLA władza skupiona jest wokół wąskiego grona osób związanych z obozem byłego prezydenta José Eduardo dos Santosa, który swój urząd sprawował od 1975 do 2017 roku. W literaturze przedmiotu sposób organizacji systemu politycznego Angoli uznawany jest za przykład systemu klanowego⁴², w którym poszczególne frakcje walczą między sobą o władzę i wpływy gospodarcze, utrzymując jego stabilność. Formalnie i oficjalnie system instytucjonalny Angoli oparty jest na zachodnich wzorcach demokratycznych. W praktyce jednak bazuje na odziedziczonej spuściźnie portugalskiej biurokracji⁴³, a jedną z jego cech charakterystycznych jest fakt, że prowadzenie działalności gospodarczej bez odpowiednich kontaktów lub pośredników wśród lokalnych elit jest w zasadzie niemożliwe⁴⁴.

Ponadto Angola często przytaczana jest w literaturze jako kraj, w którym występuje zjawisko kłatwy surowcowej – uzależnienia gospodarczego od wpływów z tytułu wydobycia i sprzedaży surowców (w przypadku Angoli – ropy naftowej). Negatywne konsekwencje kłatwy surowcowej są związane nie tylko z niestabilnością makroekonomiczną, w tym z pogarszaniem się warunków handlu oraz nadmiernym umacnianiem się lokalnej waluty, ale dotyczą także generowania ubytków w kapitale ludzkim, wzrostu poziomu korupcji, erozji lokalnych instytucji oraz wzrostu strukturalnych zależności⁴⁵.

Specyficzna (klanowa) struktura systemu politycznego w Angoli sprawia, iż większa część lokalnej gospodarki jest w bezpośrednim lub pośrednim posiadaniu elity politycznej oraz dowódców wojskowych⁴⁶. Z uwagi na fakt, że gospodarka Angoli oparta jest na wydobyciu i eksporcie ropy (w 2021 roku dochody z ropy stanowiły ponad 60% wszystkich dochodów budżetowych)⁴⁷, pozostałe sektory gospodarki pozostają słabo rozwinięte, a polityka gospodarcza państwa koncentruje się na sektorze wydobywczym. W efekcie Angola doświadczyła procesów dezindustrializacji oraz ograniczenia aktywności w sektorze rolnym, co z kolei doprowadziło do uzależnienia gospodarki od importu płodów rolnych, tekstyliów czy też wyrobów medycznych oraz

⁴² V. Martins, *Politics of Power and Hierarchies of Citizenship in Angola*, „Citizenship Studies” 2017, vol. 21, no. 1, s. 100-115.

⁴³ D. Birmingham, *Angola Revisited*, „Journal of Southern African Studies” 1988, vol. 15, no. 1, s. 1-14; J. Mormul, *Portuguese Colonial Legacy in Luso-African States – a Factor Leading to State Dysfunctionality or Favorable to Development?*, „Politeja” 2018, t. 15, nr 56, s. 41-65.

⁴⁴ J. Jura, P. de Carvalho, *Institutional and Cultural Obstacles...*

⁴⁵ J. Gonçalves, *The Economy of Angola: From Independence to the 2008 Worldwide Crisis*, „The Perspective of the World Review” 2010, vol. 2, no. 3, s. 73-89, [online] https://repositorio.ipea.gov.br/bitstream/11058/6357/1/PWR_v2_n3_Economy.pdf, 28 XII 2023; C. Teixeira, *A nova constituição económica de Angola e as oportunidades de negócios e investimentos*, Lisboa 2011, [online] <https://www.fd.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2014/12/Teixeira-Carlos-Nova-Constituicao-Economica-de-Angola.pdf>, 29 XII 2023; A. Polus, W. Tycholiz, *The Norwegian Model of Oil Extraction and Revenues Management in Uganda*, „African Studies Review” 2017, vol. 60, no. 3, s. 181-201.

⁴⁶ M.A. Rocha, *Alguns temas estruturantes da Economia Angolana. As crónicas do jornal Expansão 2009-2011*, Luanda 2011; L.B. Bernardino, *As Forças Armadas Angolanas: Contributos para a Edificação do Estado*, Lisboa 2019; P.C. Roque, *The Angolan Armed Forces: A Strained National Pillar*, [w:] tenze, *Governing in the Shadows: Angola's Securitized State*, Oxford 2023.

⁴⁷ Ministério das Finanças, *Relatório de fundamentação do orçamento geral do Estado 2023*, Luanda 2022.

wykwalifikowanej siły roboczej⁴⁸. Większość angolańskiego społeczeństwa – szacunki wskazują na ok. 80% – znajduje zatrudnienie w sektorze nieformalnym⁴⁹.

Omówione powyżej najważniejsze cechy kontekstu instytucjonalnego istniejącego w Angoli doprowadziły do wytworzenia specyficznego *modus operandi* chińskich przedsiębiorstw inwestujących w tym kraju, literaturze przedmiotu określanego jako „Angola model”⁵⁰. Istotą sino-angolańskiej współpracy było (i nadal pozostaje) udzielanie przez Chiny pożyczek (głównie na modernizację infrastruktury zniszczonej wojną domową) zabezpieczonych przychodami ze sprzedaży ropy. W efekcie w 2022 roku ponad 50% angolańskiej ropy trafiło do Chin, a zadłużenie zagraniczne Angoli wobec Państwa Środka, wynoszące 42 miliardy dolarów, stanowiło ponad 40% całkowitego długu zagranicznego tego kraju⁵¹. Jednocześnie Chiny są największym partnerem handlowym Angoli, odpowiadającym za 15% całkowitego angolańskiego importu.

Pomimo tak znaczącej intensyfikacji sino-angolańskiej współpracy gospodarczej (Chiny są bez wątpienia największym partnerem gospodarczym tego kraju) chińskie przedsiębiorstwa nie wytworzyły znaczących powiązań z lokalnymi przedsiębiorstwami. Poza specyfiką chińskich BIZ w Angoli (skoncentrowanych w przemyśle wydobywczym oraz na obszarze projektów infrastrukturalnych) i zdolnościami absorpcyjnymi lokalnych przedsiębiorstw (omówionych w kolejnej części artykułu) angolański rząd – skupiony na sektorze wydobywczym oraz rozbudowie neopatrymonialnej sieci wpływów – nie stworzył odpowiednich warunków instytucjonalnych do pojawienia się wystarczająco silnych oraz licznych powiązań chińskich inwestorów z lokalnymi przedsiębiorstwami. Co prawda w angolańskim systemie prawnym wprowadzono (ustalony na 70%) minimalny próg zatrudnienia lokalnych pracowników w zagranicznych podmiotach działających w tym kraju, jednak oferowane stanowiska przeznaczane są głównie dla niewykwalifikowanej siły roboczej. Takie podejście przyczyniało się do tworzenia nowych miejsc pracy, ale ograniczają transfer wiedzy i technologii za pośrednictwem kanałów związanych z rynkiem pracy⁵².

Brak występowania efektów *spillover* wzmacnia także fakt, że ponad 80% działalności gospodarczej w Angoli prowadzona jest w strefie nieformalnej, co znacząco ogranicza interakcje pomiędzy inwestorami a lokalnymi firmami. Przedsiębiorstwa chińskie, wskazując na brak możliwości znalezienia lokalnego angolańskiego partnera do współpracy, nie wprowadzają w życie wymogów zamawiania dóbr i usług od lokalnych podmiotów⁵³.

⁴⁸ M.A. Rocha, *Por onde vai a Economia Angolana?*, Luanda 2000; International Monetary Fund, *Quinta avaliação do Acordo Alargado do abrigo do Programa de Financiamento Ampliado e pedido de modificação dos critérios de desempenho*, Washington 2021, [online] <https://www.ucm.minfin.gov.ao/cs/groups/public/documents/document/aw4x/ntkz/~edisp/minfin1593723.pdf>, 28 XII 2023.

⁴⁹ Instituto Nacional de Estatística, *Indicadores de Emprego e Desemprego. Inquérito ao emprego em Angola*, Luanda 2022.

⁵⁰ D. Brautigam, *The Dragon's Gift...*

⁵¹ F. Wanda, *The Political Economy of Partidarização Within the Postcolonial State in Angola*, „Journal of the British Academy” 2022, vol. 10, no. 6, s. 99-122.

⁵² H. Li, D. Kopiński, I. Taylor, *China and the Troubled Prospects...*

⁵³ J. Jura, P. de Carvalho, *Institutional and Cultural Obstacles...*

Podobnie współpraca na poziomie głównie podmiotów państwowych – charakteryzuje się ona niższym poziomem elastyczności i względnie niską koniecznością dostosowania do lokalnych uwarunkowań. Bezpośrednie kontakty z przedstawicielami władz (lub przedstawicielami spółek państwowych kontrolowanych przez władze) pozwalają ominąć wiele lokalnych braków instytucjonalnych i/lub wytworzyć rozwiązania *ad hoc* (np. jako porozumienia militarne), w miarę pojawiających się potrzeb wynikających z przyjętego modelu współpracy. Jednak takie działania z reguły nie są ukierunkowane na wprowadzenie trwałych zmian w systemie gospodarczym Angoli, które zwiększyłyby prawdopodobieństwo pojawienia się efektów *spillover*, a raczej podporządkowane są realizacji krótkoterminowych celów partykularnych kontraktów, podmiotów czy osób.

Otoczenie instytucjonalne warunkujące powiązania i efekty *spillover* w Zambii

Po uzyskaniu niepodległości przez Zambię punktem wyjścia formujących się procesów politycznych i instytucji było dziedzictwo kolonialnej eksploatacji – nierówny rozwój, integracja z globalną gospodarką poprzez monoprodukcję, dominacja międzynarodowych korporacji górniczych oraz wykluczenie obywateli Zambii z zasobów społecznych i ekonomicznych⁵⁴.

Rozpoczęte w 1968 roku przez Kennetha Kaundę, pierwszego prezydenta Zambii, reformy gospodarcze ukierunkowane były na przywrócenie gospodarczego (i politycznego) samostanowienia nowo powstałego państwa. Punktem centralnym nowego programu gospodarczego było oddanie Zambijczykom kontroli nad gospodarką. Operacyjnie oznaczało to nacjonalizację największych istniejących przedsiębiorstw oraz tworzenie nowych, zależnych od państwa podmiotów gospodarczych. Według Kaundy tylko takie działania mogły doprowadzić do uniezależnienia się zambijskiej gospodarki od wpływów zewnętrznych⁵⁵. Równoległe do procesów nacjonalizacji gospodarki przebiegały procesy tworzenia systemu jednopartyjnego opartego na neopatrymonialnej sieci powiązań łączącej różne grupy interesów⁵⁶.

Rozszerzaniu i utrzymaniu tej inkluzyjnej sieci podporządkowana była polityka zatrudnienia w przedsiębiorstwach państwowych oraz instytucjach administracji publicznej. W efekcie Kaunda zbudował względnie stabilne (politycznie i społecznie) państwo z nieefektywnie działającymi instytucjami otoczenia biznesowego⁵⁷. Nasiłające się problemy z finansowaniem jednopartyjnego neopatrymonialnego systemu (które odczuwane były w szczególności w okresach niskich cen miedzi na rynkach światowych), upadek systemu jednopartyjnego w Tanzanii oraz apartheidu w RPA doprowadziły w rezultacie do reformy systemu politycznego i przejścia w 1991 roku na

⁵⁴ M. Szeftel, „Eat With Us”: Managing Corruption and Patronage under Zambia's Three Republics, 1964-99, „Journal of Contemporary African Studies” 2000, vol. 18, no. 2, s. 207-224.

⁵⁵ K. Kaunda, *Zambia's Economic Reforms*, „African Affairs” 1968, vol. 67, no. 269, s. 295-304.

⁵⁶ S. Levitsky, L. Way, *Beyond Patronage: Violent Struggle, Ruling Party Cohesion, and Authoritarian Durability*, „Perspectives on Politics” 2012, vol. 10, no. 4.

⁵⁷ A. Polus, *The Institutional and Political Dimensions of FDI Spillovers in Zambia*, [w:] *The Political Economy of Chinese FDI...*, s. 177-192.

system wielopartyjny. Kolejne lata funkcjonowania zambijskiego otoczenia biznesowego pokazały jednak, że zmiany i reformy miały charakter głównie techniczny – kultura polityczna oraz instytucjonalna pozostała w zasadzie bez zmian⁵⁸. Instytucje administracji państwowej oraz pracujący w nich urzędnicy służby cywilnej wciąż operowali w ramach neopatrymonialnej kultury i sieci politycznych powiązań⁵⁹. Niską efektywność w implementacji instytucji prawno-gospodarczych wzmacniający efekty *spillover* potęgowały braki kadrowe i relatywnie słabe przygotowanie pracowników służby cywilnej⁶⁰.

Wobec powyższego formowanie nowych powiązań między chińskimi inwestorami a lokalnymi zambijskimi przedsiębiorstwami jest mocno utrudnione. Jak wskazuje Polus⁶¹, żaden z grona ponad 30 chińskich zagranicznych inwestorów, z którymi zespół badawczy przeprowadził wywiady, nie był w stanie wskazać choćby jednego przykładu aktywnego działania administracji publicznej w celu ułatwienia czy też wymuszenia powstania powiązań. Podobnie jak w przypadku Angoli, przypadek Zambii wskazuje, że instytucje otoczenia biznesowego, których rolą jest katalizowanie interakcji pomiędzy zagranicznymi inwestorami a lokalnymi przedsiębiorstwami, nie działają w sposób pozwalający na tworzenie nowych powiązań i wzmacniający efekty *spillover*⁶².

ZDOLNOŚCI ABSORPCYJNE LOKALNYCH PRZEDSIĘBIORSTW

Mim wraz z zespołem badawczym wskazuje, że potencjał lokalnych przedsiębiorstw do przyswojenia efektów *spillover* jest kluczowym determinantem wzrostu produktywności i gospodarczej transformacji strukturalnej⁶³. Potencjał do generowania efektów *spillover* przez inwestora oraz lokalne uwarunkowania instytucjonalne pełnią w tym względzie funkcję pomocniczą. To lokalne podmioty gospodarcze – poprzez swoją przedsiębiorczość – mogą dostrzec i wykorzystać ewentualne efekty *spillover* w postaci nowej technologii czy też wiedzy. Jeśli ich zdolności absorpcyjne nie będą wystarczające, to nawet najlepszy możliwy kontekst instytucjonalny oraz wola i potencjał inwestora do transferu wartościowej wiedzy nie doprowadzą do wystąpienia efektów *spillover* i wzrostu produktywności lokalnych przedsiębiorstw.

Istniejący stan wiedzy empirycznej wskazuje, że zdolności absorpcyjne lokalnych afrykańskich przedsiębiorstw są wątpliwe, co stanowi jeden z czynników osłabiających

⁵⁸ J.K. van Donge, *Zambia Kaunda and Chiluba: Enduring Patterns of Political Culture*, [w:] *Democracy and Political Change in Sub-Saharan Africa*, red. J.A. Wiseman, London–New York 2002.

⁵⁹ M. Beuran, G. Raballand, J.E. Revilla, *Improving Aid Effectiveness in Aid-Dependent Countries: Lessons from Zambia*, „Centre d’Economie de la Sorbonne Working Paper” 2011, no. 2011.40, [online] <https://ssrn.com/abstract=1893704>, 26 XII 2023.

⁶⁰ A. Polus, *The Institutional and Political Dimensions...*

⁶¹ *Tamże*.

⁶² H. Li, D. Kopiński, I. Taylor, *China and the Troubled Prospects...*

⁶³ B.S. Mim, A. Hedi, M. Ben Ali, *Industrialization, FDI and Absorptive Capacities: Evidence from African Countries*, „Economic Change and Restructuring” 2022, vol. 55, s. 1739-1766.

efekty *spillover*⁶⁴. Z kolei wyniki badań empirycznych z Angoli i Zambii opracowane przez autora niniejszego artykułu nie dostarczyły jednoznacznych dowodów potwierdzających tę hipotezę. Nie oznacza to jednak, że należy ją odrzucić. Zidentyfikowany w toku badań empirycznych problem dotyczył przede wszystkim braku powiązań między chińskimi inwestorami a lokalnymi przedsiębiorstwami w Angoli i Zambii. Jeśli interakcje gospodarcze między podmiotami występują rzadko (lub wręcz nie występują wcale), badanie potencjału absorpcyjnego lokalnych przedsiębiorstw jest mocno utrudnione (i hipotetyczne). Warto w tym miejscu dodać, że każda ze stron (chińscy inwestorzy *vs.* lokalne przedsiębiorstwa) przywoływała inne powody występowania nielicznych wzajemnych interakcji⁶⁵.

Z punktu widzenia chińskich inwestorów lokalni dostawcy – zarówno w Angoli, jak i w Zambii – oferowali swoje dobra i usługi po zawyżonych cenach i/lub produkty charakteryzujące się niską jakością. Problemem była także dostępność samych produktów (i lokalnych dostawców, którzy potencjalnie mogliby je dostarczyć) oraz bariery kulturowe (w tym językowe). Z kolei angolańscy i zambijscy przedsiębiorcy wskazywali, że chińscy inwestorzy nie wykazują chęci podjęcia współpracy (pomimo gotowości i możliwości do jej podjęcia zgłaszanej przez lokalne firmy). Lokalni respondenci zwrócili uwagę, że chińscy inwestorzy wykazują tendencje do działania w „bańkach” lub enklawach, do których trudno jest się przebić z zewnątrz. Chińskie przedsiębiorstwa preferują przy tym w pierwszej kolejności współpracę z innymi chińskimi podmiotami obecnymi na lokalnym rynku – co potwierdza przedstawioną przez Li i współpracowników tezę o istotnej roli *guanxi* w chińskim modelu biznesowym w Afryce⁶⁶.

KONKLUZJE

Ponad 100-krotny wzrost wartości chińskich BIZ w Afryce w okresie ostatnich 30 lat, przyczynił się do intensyfikacji debaty dotyczącej potencjalnego wpływu chińskich BIZ na transformację gospodarczą państw afrykańskich. Zwolennicy proponowanego przez Chiny modelu międzynarodowej współpracy gospodarczej wskazują na nową jakość relacji sino-afrykańskich, odejście do mechanizmów neokolonialnych oraz stworzenie bezprecedensowych możliwości rozwojowych dla państw afrykańskich. Z kolei sceptycy podkreślają, że wzrost aktywności gospodarczej Państwa Środka w Afryce w najlepszym przypadku doprowadzi do dywersyfikacji istniejących zależności strukturalnych.

Celem niniejszego artykułu było dokonanie analizy tego, czy (i w jakim stopniu) wzrost aktywności inwestycyjnej chińskich przedsiębiorstw w Afryce prowadzi do wzrostu produktywności lokalnych przedsiębiorstw i w efekcie przyczynia się do

⁶⁴ Y. Wang, S. Zadek, *Sustainability Impacts of Chinese Outward Direct Investment: A Review of the Literature*, International Institute for Sustainable Development (IISD), 2016, [online] <https://www.iisd.org/system/files/publications/sustainability-impacts-chinese-outward-direct-investment-literature-review.pdf>, 29 XII 2023.

⁶⁵ Por. W. Tycholiz, *Chinese Manufacturing Companies in Zambia...*

⁶⁶ H. Li, D. Kopsiński, I. Taylor, *China and the Troubled Prospects...*

transformacji strukturalnej lokalnych gospodarek. Punktem wyjścia do prowadzonych rozważań był obecny stan wiedzy teoretycznej wskazujący, że głównym mechanizmem, który mógłby spowodować wzrost produktywności afrykańskich przedsiębiorstw i doprowadzić do transformacji strukturalnej lokalnych gospodarek, są efekty *spillover*. Analitycznie przedmiotem badań był (a) potencjał chińskich inwestorów do generowania efektów *spillover*, (b) szeroko rozumiane otoczenie instytucjonalne stanowiące kontekst działalności gospodarczej inwestorów oraz firm lokalnych, oraz (c) możliwości do absorbowania wartościowej wiedzy przez te ostatnie.

Wyniki przeprowadzonych badań empirycznych wskazują, że chińskie inwestycje tylko w niewielkim stopniu (jeśli w ogóle) prowadzą do wywołania efektów *spillover*. Największą zidentyfikowaną przeszkodą do ich wystąpienia wydaje się niewielka liczba istniejących gospodarczych powiązań pomiędzy chińskimi inwestorami a lokalnymi przedsiębiorstwami. Występowanie powiązań nie tylko warunkuje efekty *spillover*, ale jest także kluczowym czynnikiem w procesie transformacji strukturalnej lokalnych gospodarek. W przypadku Angoli i Zambii charakter chińskich BIZ w połączeniu z lokalnym otoczeniem instytucjonalnym nie prowadzi do powstania istotnych interakcji i powiązań. Powołując się na omówione w niniejszym artykule studia przypadku, można uznać, że hipoteza mówiąca o transformacyjnym potencjale chińskich BIZ w Afryce nie znajduje potwierdzenia w badaniach empirycznych.

Przedstawiona w artykule analiza wydaje się także potwierdzać hipotezę sugerującą, iż rosnące zaangażowanie Chin w Afryce stanowi dywersyfikację zależności⁶⁷. W miejscu tradycyjnych postkolonialnych relacji zachodnio-afrykańskich występują relacje sino-afrykańskie. Pomimo istniejących cech szczególnych chińskiego kapitału – względem kapitału napływającego z państw globalnej Północy – wzrost aktywności gospodarczej Państwa Środka w Afryce nie generuje znacząco odmiennych efektów gospodarczych dla państw afrykańskich od tych będących wynikiem aktywności państw zachodnich.

BIBLIOGRAFIA

- Ake C., *The Political Economy of Africa*, Essex 1981.
- Ayers A.J., *Beyond Myths, Lies and Stereotypes: The Political Economy of a 'New Scramble for Africa'*, „New Political Economy” 2013, vol. 18, no. 2, s. 227-257, <https://doi.org/10.1080/13563467.2012.678821>.
- Bernardino L.B., *As Forças Armadas Angolanas: Contributos para a Edificação do Estado*, Lisboa 2019.
- Beuran M., Raballand G., Revilla J.E., *Improving Aid Effectiveness in Aid-Dependent Countries: Lessons from Zambia*, „Centre d'Economie de la Sorbonne Working Paper” 2011, no. 2011.40, [online] <https://ssrn.com/abstract=1893704>.
- Birmingham D., *Angola Revisited*, „Journal of Southern African Studies” 1988, vol. 15, no. 1, s. 1-14, <https://doi.org/10.1080/03057078808708188>.

⁶⁷ I. Taylor, *Africa Rising? BRICS – Diversifying Dependency*, Martlesham 2014.

- Blomström M., Persson H., *Foreign Investment and Spillover Efficiency in an Underdeveloped Economy: Evidence from the Mexican Manufacturing Industry*, „World Development” 1983, vol. 11, no. 6, s. 493-501, [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(83\)90016-5](https://doi.org/10.1016/0305-750X(83)90016-5).
- Brautigam D., *The Dragon's Gift: The Real Story of China in Africa*, Oxford 2011.
- Brautigam D., Xiaoyang T., *African Shenzhen: China's Special Economic Zones in Africa*, „The Journal of Modern African Studies” 2011, vol. 49, no. 1, s. 27-54, [online] <https://www.jstor.org/stable/23018877>.
- Burgess S., Beilstein J., *This Means War? China's Scramble for Minerals and Resource Nationalism in Southern Africa*, „Contemporary Security Policy” 2013, vol. 34, no. 1, s. 120-143, <https://doi.org/10.1080/13523260.2013.771095>.
- Calabrese L., Tang X., *Africa's Economic Transformation: The Role of Chinese Investment*, London 2020.
- Calabrese L., Tang X., *Economic Transformation in Africa: What is the Role of Chinese Firms?*, „Journal of International Development” 2022, 35(1), s. 43-64, <https://doi.org/10.1002/jid.3664>.
- Camba A., *The Sino-Centric Capital Export Regime: State-Backed and Flexible Capital in the Philippines*, „Development and Change” 2020, vol. 51, no. 4, s. 970-997, <https://doi.org/10.1111/dech.12604>.
- Carmody P., *The New Scramble for Africa*, Hoboken 2017.
- Carmody P., Kragelund P., Riberedo R., *Africa's Shadow Rise: China and the Mirage of African Economic Development*, London 2020.
- Cheyng K., Lin P., *Spillover Effects of FDI on Innovation in China: Evidence from the Provincial Data*, „China Economic Review” 2004, vol. 15, no. 1, s. 25-44, [https://doi.org/10.1016/S1043-951X\(03\)00027-0](https://doi.org/10.1016/S1043-951X(03)00027-0).
- A Criminal Enterprise? Shell's Involvement in Human Rights Violations in Nigeria in the 1990s*, Amnesty International, 28 XI 2017, [online] <https://www.amnesty.org/en/documents/afr44/7393/2017/en/>.
- Dietz J.L., *Export-Enclave Economies, International Corporations, and Development*, „Journal of Economic Issues” 1985, vol. 19, no. 2, s. 512-522.
- van Donge J.K., *Zambia Kaunda and Chiluba: Enduring Patterns of Political Culture*, [w:] *Democracy and Political Change in Sub-Saharan Africa*, red. J.A. Wiseman, London–New York 2002.
- Dunning J.H., Lundan S.M., *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Cheltenham 2014.
- Fu Y., *The Quiet China–Africa Revolution: Chinese Investment*, „The Diplomat” 2021, 22 XI, [online] <https://thediplomat.com/2021/11/the-quiet-china-africa-revolution-chinese-investment>.
- Gerschenkron A., *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge 1962.
- Glass A.J., Saggi K., *International Technology Transfer and the Technology Gap*, „Journal of Development Economics” 1998, vol. 55, no. 2, s. 369-398, [https://doi.org/10.1016/S0304-3878\(98\)00041-8](https://doi.org/10.1016/S0304-3878(98)00041-8).
- Gonçalves J., *The Economy of Angola: From Independence to the 2008 Worldwide Crisis*, „The Perspective of the World Review” 2010, vol. 2, no. 3, s. 73-89, [online] https://repositorio.ipea.gov.br/bitstream/11058/6357/1/PWR_v2_n3_Economy.pdf.

- Gorynia M., Bartosik-Purgat M., Jankowska B., Owczarzak R., *Efekty zewnętrzne bezpośrednich inwestycji zagranicznych – aspekty teoretyczne i wyniki badań empirycznych*, „Ekonomista” 2006, nr 2, s. 185-204.
- Gostomski E., Michałowski T., *Ekspansja inwestycyjna Chin w Afryce*, „Pieniądze i Wiedza” 2018, t. 21, nr 79, s. 121-131, [online] <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-900d38a6-dc7c-4188-ba84-f21214950338>.
- Görg H., Greenaway D., *Foreign Direct Investment and Intra-Industry Spillovers: A Review of the Literature*, „(GEP) Research Paper” 2003, nr 01/37, [online] <https://www.nottingham.ac.uk/gep/publications/papers/2001/01-37.aspx>.
- Gwiazda A., *Globalna ekspansja gospodarcza Chin*, Bydgoszcz 2013.
- Herzer D., Hühne P., Nunnenkamp P., *FDI and Income Inequality – Evidence from Latin American Economies*, „Review of Development Economics” 2014, vol. 18, no. 4, s. 778-793, <https://doi.org/10.1111/RODE.12118>.
- Hirschman A.O., *The Strategy of Economic Development*, New Haven–London 1958.
- Instituto Nacional de Estatística, *Indicadores de Emprego e Desemprego. Inquérito ao emprego em Angola*, Luanda 2022.
- International Monetary Fund, *Quinta avaliação do Acordo Alargado do abrigo do Programa de Financiamento Ampliado e pedido de modificação dos critérios de desempenho*, Washington 2021, [online] <https://www.ucm.minfin.gov.ao/cs/groups/public/documents/document/aw4x/ntkz/~edisp/minfin1593723.pdf>.
- Javorcik B., *Does Foreign Direct Investment Increase the Productivity of Domestic Firms? In Search of Spillovers through Backward Linkages*, „American Economic Review” 2004, vol. 94, no. 3, s. 605-627, <https://doi.org/10.1257/0002828041464605>.
- Jura J., de Carvalho P., *Institutional and Cultural Obstacles of Chinese Spillover Effects in Angola*, [w:] *The Political Economy of Chinese FDI and Spillover Effects in Africa*, red. D. Kopiński, P. Carmody, I. Taylor, Cham 2023, s. 154-175, https://doi.org/10.1007/978-3-031-38715-9_6.
- Kaunda K., *Zambia's Economic Reforms*, „African Affairs” 1968, vol. 67, no. 269, s. 295-304.
- Kennedy S., *The Myth of the Beijing Consensus*, „Journal of Contemporary China” 2010, vol. 19, no. 65, s. 461-477, <https://doi.org/10.1080/10670561003666087>.
- Konadu-Agyemang K., *IMF and World Bank Sponsored Structural Adjustment Programs in Africa*, London 2018, <https://doi.org/10.4324/9781315210414>.
- Kopiński D., *Spillovers and the Effects of FDI: The Overview*, [w:] *The Political Economy of Chinese FDI and Spillover Effects in Africa*, red. D. Kopiński, P. Carmody, I. Taylor, Cham 2023, s. 47-92, https://doi.org/10.1007/978-3-031-38715-9_3.
- Kopiński D., Polus A., *Sino-Zambian Relations: 'An All-Weather Friendship' Weathering the Storm*, „Journal of Contemporary African Studies” 2011, vol. 29, no. 2, <https://doi.org/10.1080/02589001.2011.555193>.
- Kopiński D., Polus A., Tycholiz W., *Resource Curse or Resource Disease? Oil in Ghana*, „African Affairs” 2013, vol. 112, no. 449, s. 583-601, [online] <https://www.jstor.org/stable/43817370>.
- Kozłowska A., Szczepkowska-Flis A., *Efekty BIZ dla produktywności: kreacja czy destrukcja?*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2014, nr 35/2, s. 93-108.

- Kragelund P., *Part of the Disease or Part of the Cure? Chinese Investments in the Zambian Mining and Construction Sectors*, „European Journal of Development Research” 2009, vol. 21, no. 4, s. 644-661, <https://doi.org/10.1057/ejdr.2009.23>.
- Levitsky S., Way L., *Beyond Patronage: Violent Struggle, Ruling Party Cohesion, and Authoritarian Durability*, „Perspectives on Politics” 2012, vol. 10, no. 4, <https://doi.org/10.1017/S1537592712002861>.
- Li H., *Chinese Investors in Zambia and Angola: Motives, Profile, Strategies*, [w:] *The Political Economy of Chinese FDI and Spillover Effects in Africa*, red. D. Kopiński, P. Carmody, I. Taylor, Cham 2023, s. 193-216, https://doi.org/10.1007/978-3-031-38715-9_8.
- Li H., Kopiński D., Taylor I., *China and the Troubled Prospects for Africa's Economic Take-Off: Linkage Formation and Spillover Effects in Zambia*, „Journal of Southern African Studies” 2022, vol. 48, no. 5, s. 861-882, <https://doi.org/10.1080/03057070.2023.2146410>.
- Liu Z., *Foreign Direct Investment and Technology Spillovers: Theory and Evidence*, „Journal of Development Economics” 2008, vol. 85, no. 1-2, s. 176-193, <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2006.07.001>.
- Lucas R.E., *On the Mechanics of Economic Development*, „Journal of Monetary Economics” 1988, vol. 22, no. 1, s. 3-42, [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(88\)90168-7](https://doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7).
- Martins V., *Politics of Power and Hierarchies of Citizenship in Angola*, „Citizenship Studies” 2017, vol. 21, no. 1, s. 100-115, <https://doi.org/10.1080/13621025.2016.1252718>.
- McMillan M., Rodrik D., Verduzco-Gallo Í., *Globalization, Structural Change, and Productivity Growth, with an Update on Africa*, „World Development” 2014, vol. 63, s. 11-32, <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2013>.
- Mim B.S., Hedi A., Ben Ali M., *Industrialization, FDI and Absorptive Capacities: Evidence from African Countries*, „Economic Change and Restructuring” 2022, vol. 55, s. 1739-1766, <https://doi.org/10.1007/s10644-021-09366-0>.
- Ministério das Finanças, *Relatório de fundamentação do orçamento geral do Estado 2023*, Luan-da 2022.
- Młynarski T., *Chiny w Afryce – szansa czy neokolonializm w XXI wieku? Wybrane aspekty chińskiej obecności na kontynencie*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2012, nr 1, s. 25-42, <https://doi.org/10.4467/23538724GS.12.003.2026>.
- Moosa I.A., *Theories of Foreign Direct Investment*, [w:] I.A. Moosa, *Foreign Direct Investment*, London 2002, s. 23-67, https://doi.org/10.1057/9781403907493_2.
- Mormul J., *Portuguese Colonial Legacy in Luso-African States – a Factor Leading to State Dysfunctionality or Favorable to Development?*, „Politeja” 2018, t. 15, nr 56, s. 41-65, <https://doi.org/10.12797/Politeja.15.2018.56.04>.
- Morrissey O., *FDI in Sub-Saharan Africa: Few Linkages, Fewer Spillovers*, „European Journal of Development Research” 2012, vol. 24, no. 1, s. 26-31, <https://doi.org/10.1057/ejdr.2011.492012>.
- OECD, *Benchmark Definition of Foreign Direct Investment*, Third Edition, OECD, Paris 1996.
- Peri G., Urban D., *Catching-Up to Foreign Technology? Evidence on the „Veblen–Gerschenkron” Effect of Foreign Investments*, „Regional Science and Urban Economics” 2006, vol. 36, no. 1, s. 72-98, <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2005.09.001>.

- The Political Economy of Chinese FDI and Spillover Effects in Africa*, red. D. Kopiński, P. Carmody, I. Taylor, Cham 2023, [online] https://doi.org/10.1007/978-3-031-38715-9_1.
- Polus A., *The Institutional and Political Dimensions of FDI Spillovers in Zambia*, [w:] *The Political Economy of Chinese FDI and Spillover Effects in Africa*, red. D. Kopiński, P. Carmody, I. Taylor, Cham 2023, s. 177-192, https://doi.org/10.1007/978-3-031-38715-9_7.
- Polus A., Tycholiz W., *The Norwegian Model of Oil Extraction and Revenues Management in Uganda*, „African Studies Review” 2017, vol. 60, no. 3, s. 181-201, <https://doi.org/10.1017/asr.2017.88>.
- Rasiah R., *Foreign Capital and Industrialization in Malaysia*, Londyn 1995, <https://doi.org/10.1057/9780230377585>.
- Rocha M.A., *Alguns temas estruturantes da Economia Angolana. As crónicas do jornal Expansão 2009-2011*, Luanda 2011.
- Rocha M.A., *Por onde vai a Economia Angolana?*, Luanda 2000.
- Romer P.M., *Increasing Returns and Long-Run Growth*, „Journal of Political Economy” 1986, vol. 94, no. 5, s. 1002-1037, [online] <http://www.jstor.org/stable/1833190>.
- Roque P.C., *The Angolan Armed Forces: A Strained National Pillar*, [w:] P.C. Roque, *Governing in the Shadows: Angola's Securitized State*, Oxford 2023, s. 129-168, <https://doi.org/10.1093/oso/9780197629895.003.0005>.
- Rui H., Zhang M., Shipman A., *Chinese Expatriate Management in Emerging Markets: A Competitive Advantage Perspective*, „Journal of International Management” 2017, vol. 23, no. 2, s. 124-138, <https://doi.org/10.1016/j.intman.2017.01.002>.
- Sun I.Y., *The Next Factory of the World: How Chinese Investment Is Reshaping Africa*, Cambridge 2017.
- Szczepkowska-Flis A., *Wewnętrzne efekty spillover bezpośrednich inwestycji zagranicznych*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny” 2008, R. 70, z. 1, s. 171-184.
- Szefel M., „Eat With Us”: *Managing Corruption and Patronage under Zambia's Three Republics, 1964-99*, „Journal of Contemporary African Studies” 2000, vol. 18, no. 2, s. 207-224, [online] <https://doi.org/10.1080/713675624>.
- Taylor I., *Africa Rising? BRICS – Diversifying Dependency*, Martlesham 2014.
- Teixeira C., *A nova constituição económica de Angola e as oportunidades de negócios e investimentos*, Lisboa 2011, [online] <https://www.fd.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2014/12/Teixeira-Carlos-Nova-Constituicao-Economica-de-Angola.pdf>.
- Tycholiz W., *Chinese Manufacturing Companies in Zambia: Linkages vs. Enclaves*, [w:] *The Political Economy of Chinese FDI and Spillover Effects in Africa*, red. D. Kopiński, P. Carmody, I. Taylor, Cham 2023, s. 193-216, https://doi.org/10.1007/978-3-031-38715-9_9.
- Wanda F., *The Political Economy of Partidarização Within the Postcolonial State in Angola*, „Journal of the British Academy” 2022, vol. 10, no. 6, s. 99-122, <https://doi.org/10.5871/jba/010s6.099>.
- Wang Y., Zadek S., *Sustainability Impacts of Chinese Outward Direct Investment: A Review of the Literature*, International Institute for Sustainable Development (IISD), 2016, [online] <https://www.iisd.org/system/files/publications/sustainability-impacts-chinese-outward-direct-investment-literature-review.pdf>.

- Wasilewska A., *Polityka gospodarcza Chin wobec Afryki*, „Zeszyty Naukowe – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie. Kolegium Gospodarki Światowej” 2008, nr 23, s. 240-260, [online] <http://bazekon.icm.edu.pl/bazekon/element/bwmeta1.element.ekon-element-000152207971>.
- Wegenast T., Krauser M., Strüver G., Giesen J., *At Africa's Expense? Disaggregating the Employment Effects of Chinese Mining Operations in Sub-Saharan Africa*, „World Development” 2019, vol. 118, s. 39-51, <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2019.02.007>.

Wojciech TYCHOLIZ – doktor nauk społecznych w dyscyplinie ekonomia i finanse (UEW), absolwent stosunków międzynarodowych (UWr) i handlu zagranicznego (UEW), prezes Polskiego Centrum Studiów Afrykanistycznych, członek Jagiellońskiego Centrum Badań Afrykanistycznych, członek Development Studies Association, współpracownik Departamentu Rozwoju Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na problemach rozwojowych państw rozwijających się, strukturalnej transformacji gospodarczej, roli kapitału w rozwoju gospodarczym i reprodukcji nierówności. Kierownik i wykonawca kilku grantów badawczych finansowanych ze źródeł zewnętrznych. Prowadził badania terenowe w Angoli, Ghanie, Egipcie, Maroku, Namibii, Ugandzie, Republice Południowej Afryki, Tanzanii i Zambii.